

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

З навчальної дисципліни «Історія держави і права »

обов'язкових компонент освітньої програми

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

262 Правоохоронна діяльність

за темою «Державно-правовий розвиток країн Європи Нового часу»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор **Кириченко В. Є.**
2. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А.**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції

- 1. Англія – Велика Британія.**
- 2. Німеччина.**
- 3. Франція.**

Рекомендована література:

Основна:

Рекомендована література:

Основна:

1. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за редакцією О.М. Бандурки. Харків: ХНУВС, 2021. 596 с.
2. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 309 с.

Додаткова:

1. Грубінко А.В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник / А.В. Грубінко. Тернопіль, 2010. 392 с.
2. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. 618 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Internet Modern History Sourcebook // <http://www.fordham.edu/halsall/mod/modsbook.asp>.
2. Електронна бібліотека підручників // <http://www.info-library.com.ua/>.
3. "История на Vuzlib.net" // <http://www.history.vuzlib.org/>.

1. Англія – Велика Британія

Англійська революція XVII ст. Буржуазна держава і право Англії виникли в ході революції XVII ст.

1) виникнення та досить швидкий розвиток капіталістичного укладу, що вимагав подолання феодальних пережитків (цехова система ремісництва, відсутність свободи пересування по країні);

- 2) зародження нового класу – буржуазії, яка стала власником значних капіталів, але не мала доступу до політичної влади.
- 3) недалекоглядна політика королівської адміністрації, яка придушувала англійську промисловість та торгівлю надмірними податками та монополіями.
- 4) поширення пуританізму – релігійної доктрини, яка базувалась на поверненні до простоти та чистоти раннього християнства, вимагала «дешевої» церкви.
- 5) особливо важливу роль у підготовці та здійсненні Англійської революції відіграв парламент. «Петиція про право», прийнята парламентом у 1628 р., стала ідейною програмою революції.

Перерахувавши зловживання королівської адміністрації і посиляючись на Велику хартію вольностей, парламент просив короля, щоб: 1) нікого надалі не примушували платити податки і збори в королівську скарбницю «без взаємної згоди, даного актом парламенту»; 2) жодна людина не ув'язнювалася за відмову платити незаконні податки; 3) армія не розміщувалася на постій в будинках жителів; 4) ніякі особи не наділялися особливими повноваженнями, які можуть служити приводом для віддання підданих смерті «всупереч законам і вольностям країни».

Таким чином, документ відобразив головне політичне питання революції – про межі королівської прерогативи, прав короля щодо життя і майна підданих. Крім того, було підняте і найважливіший соціальний питання про недоторканність приватної власності. Охорона власності, як говорилося в петиції, є справжня мета закону і правосуддя.

Однак табір опозиції не був єдиним. В ході революції в ньому виділилося три основні напрями:

Пресвітеріани – рух, який об'єднував велику буржуазію і верхівку джентрі (нетитулована середня й дрібна шляхта), становив праве крило революції. Вони прагнули тільки до обмеження королівської влади і утвердження своєї влади.

Індепенденти, політичним лідером яких був Олівер Кромвель (1599-1658), були представниками середнього та дрібного дворянства, міської буржуазії. Як і

пресвітеріани, вони домагалися встановлення обмеженої, конституційної монархії.

Левелери виділилися в ході революції з табору інDEPENDENTІВ, об'єднували представників дрібнобуржуазних верств міста і села, виступали з найбільш радикальними вимогами, які висловили в маніфесті «Народна угода» (1647). Левелери висунули ідеї народного суверенітету, загальної рівності, вимагали проголошення республіки, встановлення загального виборчого права, повернення обгороджених земель в руки громад, реформи складної і громіздкої системи «загального права». Найбільш яскравим представником руху був Джон Лільберн.

В ході революції з пролетарських верств міста і села оформився рух *дигерів*. Їх лідером був Томас Уінстенлі.

Тому історики називають Англійську громадянську війну Англійською революцією.

Англійська революції мала чотири етапи:

- 1) конституційний (листопад 1640 - серпень 1642);
- 2) перша громадянська війна (1642-1646);
- 3) боротьба за поглиблення демократичного характеру революції (1646-1649);
- 4) інDEPENDENTська республіка (1649-1653).

Встановлення Протекторату. 1647 р. Карл I утік із полону до Шотландії. Навесні 1648 р. розпочалася друга громадянська війна, що закінчилася поразкою прихильників короля. Парламент призначив засідання суду, що ухвалив Карлові смертний вирок, внаслідок якого в 1649 р. йому зітнули голову

20 квітня 1653р., спираючись на підтримку армії, Олівер Кромвель розігнав так зване «охвістя» Довгого парламенту (усього 50 депутатів), ця подія була початком встановлення військової диктатури. Новий державний лад був юридично закріплений Конституцією від 13 грудня 1653р. під назвою «Знаряддя управління», яку запропонувала Державна рада, а затвердила Рада армії. «Знаряддя управління» встановлювало зовні республіканську, а по суті диктаторську систему влади. Ця перша і остання в історії Великої Британії кодифікована конституція була пристосована до конкретної особи - Олівера

Кромвеля, який і очолив державу. Політичний режим Протекторату еволюціонував від помірно консервативного до відверто реакційного. Законодавча влада «вільної держави Англії, Шотландії і Ірландії» зосереджувалась в подвійному інституті – парламенті і заново заснованому лорді - протекторі. Парламенту належали виключні повноваження змінювати, призупиняти, вводити нові закони, встановлювати податки. Парламент мав був скликатись регулярно (раз в 3 роки) і самостійно, не можна було розпускати його раніше ніж після 5 місяців його роботи. Право обирати депутатів до нього надавалось особам, які володіли майном вартістю 200 фунтів стерлінгів і яким виповнився 21 рік. Парламент повинен був складатись не менш ніж із 60 членів, «відомих своєю чесністю, богобоязливих і доброї поведінки».

Державні фінанси були у жалюгідному стані, що викликало підвищення податків, а це – у свою чергу, незадоволення урядом та особисто лордом-протектором. У відповідь на народне незадоволення та відмови сплачувати податки був введений поліцейський режим. Вся країна була поділена на округи на чолі з генерал-майорами, які мали надзвичайно широкі адміністративні повноваження: керівництво міліцією та регулярними військами, придушення соціальних рухів, покарання єресей, виявлення та направлення на роботу бродяг. В країні існувала сувора цензура, навіть особисте життя громадян підлягало дріб'язковому контролю. Особливою статтею конституції повноваження лорда - протектора довічно закріплювались за О. Кромвелем. Кромвель також мав титул генералісимуса. 12 квітня 1654 р., було прийнято Ордонанс про об'єднання Англії і Шотландії. 22 травня 1657р. Кромвель одержав право самому призначати собі наступника. Він відмовився прийняти корону короля. Відновлювалась Палата лордів (63 лорди). Своєю політикою Кромвель домогся того, що у Європі шанували й Англію і його главу – лорд-протектора. До самої смерті Кромвель був популярним серед народу, зокрема завдяки іміджу «народного» політика на противагу зарозумілим дворянам та королю. Особливе значення мала абсолютна непідкупність Кромвеля. Його і досі вважають національним героєм Англії, незважаючи на його дії стосовно королівської влади в країні та страту Карла I.

Реставрація Стюартів та Славна революція. Режим протекторату був тісно пов'язаний з особою і авторитетом Кромвеля. Як тільки він помер (3 вересня 1658р., від тяжкої гарячки, спричиненою малярією), режим потрапив в великий кризовий стан безвладдя. Призначений наступником син Олівера Кромвеля – Річард Кромвель (1626-1712) не зміг втримати владу і в 1659 р. його змусили відректися від звання і відновити умовну республіку. В пошуках стабільності виходом стало повернення на престол династії Стюартів (спадкоємець престолу Карл II знаходився у Франції). Відіграли свою роль і протиріччя в вищому військовому керівництві. В цих умовах воєначальник і намісник одного з найбільших шотландських військових округів генерал Монк здійснив державний переворот. Його війська вступили в Лондон для здійснення політичного контролю над владою, а генерал попередньо встановив контакт з спадкоємцем престолу.

У травні 1660р. Карл II повернувся до Англії. Парламент відновив Палату лордів і стару конституційну монархію. Ще до відновлення монархії Карл II підписав своєрідні гарантії своєї майбутньої політики у вигляді Бредської декларації 1660 р. При цьому Стюарти зобов'язалися залишити чинними всі завоювання революції. Однак невдовзі Карл II вчинив жорстокий терор проти діячів революції (тих, що голосували за страту його батька: учасники суду над Карлом I, що залишилися в живих, були страчені, а тіла покійних, включаючи останки самого Олівера Кромвеля, були вириті з могил, повішені і четвертовані). Було здійснено не дуже вдалі спроби відібрати землю й майно, які раніше належали аристократії, але під час революції перейшли до буржуазії та нового дворянства. З основними соціальними завоюваннями революції нічого не можна було вдіяти. Тому уряд змушений був пристосовуватися до капіталістичного шляху розвитку країни. Аграрна політика цілком стала визначатися інтересами мілордів та орендарів. Карл II повернув застарілу виборчу систему з її «гнилими містечками» (малолюдними виборчими округами, які ще за Середньовіччя здобули право на представництво в парламенті), що забезпечувало більшість у парламенті великих землевласників. Парламент в умовах наростання конфлікту

між короною і класами, які здобули перемогу в революції, знову став центром політичної опозиції. Боротьба в парламенті проявилась у формі протидії двох партій – *вігів і торі*. *Вігами* стали називатися супротивники короля, захисники інтересів буржуазії та нового дворянства. *Торі* виражали інтереси землевласницької аристократії та підтримували короля. 26 травня 1679 р. віги спромоглися провести Хабеас корпус акт («Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями»), який регламентував порядок звільнення з в'язниці під заставу. Habeas corpus act 1679р. закріплював такі основоположні правові принципи: а) презумпція невинуватості; б) дотримання законності при затриманні підозрюваного; в) швидкий і оперативний суд за належною процедурою і за місцем правопорушення; г) відповідальність посадовців за недотримання закону.

У 1688 р. стався династичний переворот, підготовлений вігами і частиною торі. Ще в червні 1688 р. англійський парламент звернувся до Вільгельма Оранського – штатгальтера (правителя) Голландії та чоловіка Марії – дочки Якова (брата Карла II), з пропозицією зайняти англійський престол. У листопаді 1688 р. Вільгельм і Марія прибули до Лондона, а 13 лютого були проголошені королем і королевою. Цей палацовий переворот, який дістав назву Славної революції, був завершенням буржуазної революції в Англії. Так було остаточно ліквідовано англійський абсолютизм і встановлено конституційну монархію.

Еволюція форми державного правління і політичної системи, зміни в державному устрої. Після Славної революції парламент прийняв низку законодавчих актів, які містили важливі конституційні положення. Так, 13 лютого 1688 р. було затверджено Декларацію прав, перетворену незабаром у знаменитий ***Біль про права***, який став першим з англійських конституційних законів цього періоду. Загалом в Англії немає єдиної писаної конституції. *Умовно під англійською конституцією слід розуміти сукупність конституційних законів і неписаних угод-прецедентів, вироблених практичною діяльністю парламенту і кабінету міністрів.* Біль про права істотно обмежував королівську владу на користь парламенту, а саме: король не міг без згоди парламенту призупиняти

закони; королю заборонялося призначати і збирати податки без дозволу парламенту; король не мав права збирати і утримувати армію без дозволу парламенту; вибори в парламент мали бути вільними: свобода слова, обговорень і прийняття актів у парламенті не повинні обмежуватися і піддаватися контролеві в якомусь іншому суді або місці, крім парламенту; парламент повинен скликатися досить часто. Білль про права встановлював відповідальність міністрів перед судом. Королівські витрати приймалися лише на один рік і щороку повинні були підтверджуватися парламентом. Ця обставина ставила короля в залежність від парламенту. Водночас деякі важливі конституційні аспекти відображення не знайшли. Так, не було і згадки про виборче право. Тобто, залишалося чинним старе «дореволюційне» виборче право. Зокрема, в інтересах аристократії було збережено «гнилі містечка». Подальші основи конституції були закладені **Актом про спадкування престолу 1701 р.** Відповідно до цього документа, через бездітність Вільгельма і Марії, спадкоємицею англійського престолу було проголошено молодшу дочку Якова II - Анну, а після її смерті корона переходила до бічної лінії Стюартів - князів Ганноверу. Встановлюючи порядок спадкування престолу, Акт 1701 р. водночас дещо обмежив права монарха. Дійсними вважалися лише акти, підписані, крім короля, членом Таємної ради, який вносив законопроект на розгляд парламенту. Отже, зросла політична роль міністрів, які, своєю чергою, могли бути притягнуті парламентом до відповідальності. Загалом цей правовий акт започаткував принцип відповідальності Кабінету міністрів перед парламентом. Крім того, він зробив судову владу незалежною від короля і підпорядкованою парламентові. Відтоді в Англії остаточно утвердилася конституційна, обмежена парламентом, монархія.

У XVIII – XIX ст. поряд з еволюцією форми державного правління і політичного режиму відбулися зміни в державному устрої країни. Після оформлення унії з Шотландією (1707 р.) держава стала називатися **Королівство Великої Британії**. Шотландський парламент був розпущений, і країною керували нові єдині парламент і уряд в Вестмінстері в Лондоні. У лондонський парламент увійшли 16 перів і 45 представників Палати громад від Шотландії.

Після унії з Ірландією (1801 р.) англійський парламент поширив свою владу на всю територію Британських островів. Шотландія зберегла власну правову і судову системи, а також пресвітеріанську церкву. З 1801 р. нове державне утворення отримало назву ***Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії***

Особливості англосаксонської правової системи.

- 1) джерелами права є судові прецеденти, правові звичаї та закони (загальне право, статутне право і право справедливості);
- 2) силу основного закону мають конституційні акти парламенту та конституційні звичаї – некодифікована конституція;
- 3) відсутність чіткого галузевого поділу норм права, слабо розвинений понятійно-категорійний апарат;
- 4) відсутність галузевої систематизації норм права.

Основною перевагою англосаксонської правової системи є її гнучкість, відсутність чітко виражених рамок для застосування правових норм, можливість суддям приймати максимально справедливі на їх погляд судові рішення.

Незважаючи на зовнішні відмінності англосаксонського права від права інших народів (архаїчність, своєрідна термінологія, наявність інститутів, яких нема в інших системах права), воно ґрунтується на основних принципах буржуазного права. До таких принципів належать:

- а) необмежене право приватної власності;
- б) свобода договору;
- в) формальна рівність усіх перед законом.

Для права Англії є характерним збереження чинності статутів, виданих у Середні віки, хоча вони й містили норми, які суперечать новим законам. Лише в деяких випадках англійські суди витягали на поверхню забуті закони (через їхню крайню жорстокість) і на їх основі виносили рішення.

Основні риси галузей права. Наприкінці XVIII-в першій половині XIX ст. англійський парламент видав ряд статутів, які присвячувалися окремим інститутам різних галузей права. Вони містили основні норми права, які регулювали ці правовідносини, і становили своєрідну кодифікацію.

Правова система Англії не визнає класичного римського поділу права на публічне і приватне. Тому сам термін «цивільне право» в англійській правовій системі є умовним. Доктринально воно складається з окремих правових інститутів: реальної і персональної власності, треста (довірча власність).

Англійське цивільне право не знає поділу речей на рухомі й нерухомі. Воно встановило інший поділ: а) реальна власність; б) особиста власність. До реальної власності англійське право відносить права на земельні ділянки, а також документи, в яких підтверджується право на землю. До особистої власності належать усі інші предмети і права: речі, які перебувають у володінні, авторські права, патентні права. Англосаксонське право власності на рухомі речі за обсягом прав власника анітрохи не відрізняється від інших систем буржуазного права. Суб'єкти цивільного права – громадяни Англії (фізичні особи) та юридичні особи. Правоздатність окремих категорій фізичних осіб (жінки, іноземці) була обмеженою. Під юридичною особою розуміються насамперед корпорації (компанії).

Своєрідність права власності на землю обумовлена тим, що вся земля в Англії вважається власністю короля, а окремі особи розглядаються як утримувачі землі. Втім таке утримання нічим не відрізняється від права власності. Право земельного володіння є безстроковим та вільно відчужуваним. Проте збережено формальності, пов'язані з передачею права на землю та її спадкування. Довірча власність розвивалася у традиційній для Англії формі трасту як формі власності, при якій одна особа розпоряджається майном, переданим їй іншою особою (засновником) на користь третіх осіб. Наприкінці XIX ст. інститут трасту отримав застосування при заснуванні різних форм капіталістичних об'єднань.

Щодо сімейного і спадкового права – то ці галузі права Англії найбільшою мірою зберегли стару форму. Лише 1836 р. в Англії було запроваджено цивільний шлюб. Але він не був обов'язковим: дозволялось укласти шлюб у церковній або цивільній формі. Верховенство чоловіка в сім'ї зберігалось в обох випадках. Йому належало право нагляду за дружиною, навіть право карати її. Майном сім'ї управляв і розпоряджався чоловік. Лише у 1882 р. дружини отримали право

розпоряджатися своєю власністю у приватновласницькому обігу. Діти до 21 року перебували під владою батька. Він не лише був хоронителем майна дітей, а й мав право карати їх і передавати їхнє майно іншим особам. Розлучення було введено в Англії в 1857 р. Для чоловіка припинення шлюбу розлученням було легшим, ніж для дружини.

Спадкове право Англії вирізнялося тим, що в ньому утвердився принцип свободи заповіту. Особа, яка досягла 21-річного віку, могла заповідати своє майно будь-кому. Навіть найближчі родичі за наявності заповіту не могли отримати якоїсь частини з майна померлого. У спадкуванні земельної власності збереглися середньовічні порядки. Земельні володіння переходили до родичів по висхідній лінії. Причому до спадкування залучався старший із спадкоємців одного ступеня.

Англійське кримінальне право є одним із найбільш архаїчних. Зокрема, воно дотепер характеризується відсутністю кодифікованого законодавства. В основі англійського кримінального права лежить загальне право, тобто право, вироблене суддями, а в основі його застосування – «загальновизнаність», власне, – фікція. Насправді це не просто звичаєве право, а судово-звичаєве право, засноване на конкретних судових прецедентах. В Англії вважається: якщо судові рішення колись установило певне правове положення або витлумачило якісь закони (тобто дало відповіді на питання, не передбачені законом), його можна використовувати як зразок у розгляді подібних обставин. Зберігалася середньовічна потрійна класифікація злочинів – тризн (зрада), фелонія (тяжке кримінальне діяння), та місдімінор (дрібні правопорушення).

Кримінальний процес Англії теж відзначався архаїчністю. Лише у 1772 р. відмінено катування, а у 1819 р. скасовано ордалії. У XIX ст. відбувалася подальша демократизація процедури розгляду кримінальних справ. Прийнятий у 1836 р. акт передбачав право обвинуваченого і ув'язненого користуватися послугами адвоката й вимагати ознайомлення з матеріалами справи. За законом 1898 р. обвинуваченому надавалося право свідчити в суді.

Розпочалося формування галузі трудового права, яке в Англії мало досить сильні передумови розвитку і традиції, що стали особливо актуальними з

розвитком капіталістичних відносин і характерного для них підприємництва. Жорстокість і примусове державне регулювання умов праці залишалися визначальними до XIX ст. На початку XIX ст. скасовано старі закони про регулювання заробітної плати, що віддало ініціативу у цій сфері власникам виробництв та породило конфлікти між ними і робітниками, кількість яких постійно зростала. Тривалий час залишалося в силі кримінальне переслідування робітників у випадку порушення ними трудового договору. Організаційне оформлення робітничих виступів примусило піти на поступки державу. Ряд законів визначали умови праці дітей, жінок та контроль за їх дотриманням. Наприкінці XIX ст. прийнято соціальні закони, що надавали робітникам матеріальні гарантії на випадок виробничого травматизму.

Що стосується судової системи і процесуального права, то в буржуазній Англії залишилася майже без змін дореволюційна система юстиції, яку складали три ланки: 1) вищі судові органи – суд королівської лави, палата загальних прохань і палата фінансового суду (в середині XIX ст. було засновано суди з розгляду справ про розлучення і позовів за заповітами); 2) нижчі судові органи – суди мирових суддів і суди сесій мирових суддів; 3) спеціальні судові органи – військові, духовні та університетські. Процесуальне право Англії вирізняється, як і вся правова система, архаїчністю форми, обумовленої компромісним характером англійської буржуазної революції XVII ст. Найважливішими документами, які регламентують кримінальний процес в Англії, залишалися Велика хартія вольностей 1215 р. і «Хабеас корпус акт». У XVIII ст. приблизно 50 складів злочинів каралися стратою. Потім ця міра покарання стала використовуватися значно рідше, а після введення в дію актів 1861 р. вона призначалася за вбивство та за кілька інших злочинів (піратство, зрада, підпали в королівських доках).

Дуже активно судові органи застосовували грошові санкції. Якщо присуджений до сплати штрафу був не в змозі негайно внести гроші, його відправляли до в'язниці. Існувала навіть своєрідна таблиця, в якій сума несплаченого штрафу прирівнювалася до відповідного строку ув'язнення.

2. Німеччина

Завершення процесу об'єднання Німеччини. Поразка німецької буржуазної революції 1848-1849 рр. означала, що об'єднання країни знизу неможливе. Залишався династичний шлях. Ні Австрія, ні Пруссія не мали наміру поступатися гегемонією. Кожна держава воліла залишатися лідером. Лідерство Пруссії у справі об'єднання Німеччини було обумовлене тим, що: Пруссія була економічно найрозвиненішою країною; Пруссія мала потужну армію;

Оскільки Австрія була багатонаціональною країною і німці становили меншість населення, вона не могла претендувати на роль національного лідера. Натомість Пруссія була моноетнічною країною. Національні меншини не відігравали помітної ролі в її житті.

У 1862 р. міністром-президентом Пруссії призначили представника прусського юнкерства Отто фон Бісмарка, який став ідеологом і лідером прусського мілітаризму у внутрішній і зовнішній політиці та панування над німецькими землями. За поданням Бісмарка було розпущено ландтаг, розпочато військову реформу, в основі якої стояло збільшення чисельності армії. Це здійснювалося під гаслом: «Не промовами і не голосуванням вирішуються найважливіші питання часу, а залізом і кров'ю».

Спроби Австрії нейтралізувати вплив Пруссії призвели до збройного протистояння. У 1866 р. Австрія зазнала поразки в австро-пруській війні і була змушена поступитися лідерством на користь Пруссії. На уламках Німецького союзу, з ініціативи Пруссії, було побудовано *Північнонімецький союз*. Створений 1867 року військово-політичний блок німецьких держав, із прийняттям конституції 1867 року перетворився на першу німецьку федеративну державу, що лягла в основу створення німецької національної держави, яка була у 1867—1871 рр. федеративним об'єднанням 22 незалежних держав північної Німеччини, без Австрії. Федеральна влада контролювала армію та зовнішню політику. Був створений рейхстаг, парламент, у виборах якого могли голосувати чоловіки із збереженням таємниці голосування. Рейхстаг міг мати справу з бюджетами, але він мав обмежені повноваження порівняно з Федеральною Радою,

в якій були представлені члени федерації. Влада в Союзі більшою мірою знаходилась під впливом його засновника, першого та єдиного канцлера Отто фон Бісмарка, прем'єр-міністра Королівства Пруссія, в якому знаходилось 80 % населення конфедерації. Після перемоги над Австрією, Пруссія приєднала незалежні до того ГанOVER, Гессен-Кассель, Нассау, та Франкфурт-на-Майні.

Об'єднання німецьких земель було закономірним явищем. Соціально-економічні і політичні передумови цієї події визрівали протягом попередніх десятиліть. Розвиток капіталістичних відносин в Німеччині вимагав об'єднання розрізнених держав і створення централізованого управління, уніфікованої правової системи, спільних правил товарно-грошової політики, створення єдиного внутрішнього ринку.

У 1870 р. розпочалася франко-пруська війна, в якій перемогу здобула Пруссія. Вона отримала контрибуцію з Франції і приєднала ряд південно-німецьких територій. Зайнявши столицю Франції, 18 січня 1871 р. у Версалі король Пруссії Вільгельм I був проголошений *німецьким імператором*. Так було створено другу Германську імперію, державний лад якої відображено в Конституції, яка закріпила федеративний устрій монархічної держави. До федерації входили 22 монархії (серед них чотири королівства - Пруссія, Баварія, Саксонія та Вюртемберг, 18 герцогств і графств) і три вільні міста з республіканським ладом (Любек, Бремен, Гамбург). Суб'єкти федерації передавали низку важливих повноважень центральній владі, зберігаючи урядову і законодавчу автономію. На чолі об'єднаної Німеччини стояв імператор, влада якого мала спадковий характер.

Основні риси права. До об'єднання в Німеччині не існувало єдиної правової системи (партикуляризм). Творення єдиної держави зумовило необхідність уніфікації розрізнених правових систем, як містили чимало феодальних пережитків. Німецьке цивільне уложення було ухвалене 1 липня 1896 р. набуло чинності 1 січня 1900 р. У світовій історії права воно отримало назву Німецьке цивільне уложення 1896 року. Джерелами Цивільного уложення стали римське і німецьке право. Його структура (2385 параграфів) відповідала доктрині

пандектного права, популярній у німецьких цивілістів. Подібне формування структури цивільного кодексу отримало назву *пандектної системи*. Розгляду окремих інститутів у ньому передувала Загальна частина, що склала першу книгу.

Особлива частина складалася з 4 книг: книга друга – зобов'язальне право; книга третя – речове право; книга четверта – сімейне право; книга п'ята – спадкове право. Однак в ньому відсутні загальні юридичні визначення. Також акт містить звороти соціального і морально-етичного змісту (наприклад, «добра совість», «зловживання правом»). Суб'єктами цивільних правовідносин визначалися фізичні та юридичні особи. Правоздатність фізичних осіб ґрунтувалася на принципі юридичної рівності. Повна цивільна правоздатність наступала з 21 року. Втрата дієздатності наставала за умови душевної хвороби або недоумства, внаслідок марнотратства, пияцтва, що загрожувало безпеці інших.

За винятком шлюбно-сімейних відносин, Уложення не передбачало суттєвої різниці між правовим статусом чоловіка і жінки. В ньому детально регламентувалися права юридичних осіб, які поділялися на два види: установи і фєрейни (товариства, спілки). Вони поділялися на господарські (прибуткові) і негосподарські (наприклад, політичні союзи). При цьому до спілок не належали об'єднання у формі торгових товариств (акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю), права яких регулювалися торговим законодавством. Поряд із передбаченою широкою правоздатністю для юридичних осіб, Уложення зберегло сильні державні важелі контролю за їх діяльністю. У випадку визнання дій юридичних осіб такими, що загрожують суспільним інтересам, органи влади могли припиняти їх діяльність.

Значна увага в Німецькому цивільному уложенні надавалася зобов'язальному праву, що об'єктивно зумовлювалося розвитком капіталістичних відносин. Основною формою виникнення зобов'язань був договір, основу якого формує принцип свободи договірних зобов'язань сторін. Серед суб'єктів договірних відносин могли бути заміжні жінки і навіть неповнолітні особи (до 21 року). Головною умовою дійсності договору вважалася згода сторін за усіма пунктами договору. Для окремих видів договорів передбачалася спеціальна форма

укладення (з нотаріальними або судовими актами). Наприклад, спеціальна форма договору передбачена для договорів із землею, з нерухомістю, а також для т.зв. абстрактних зобов'язань. Характерна риса останніх – надання обіцянки про виконання певних зобов'язань та часта реалізація права їх переуступки.

В Уложенні передбачено понад 20 видів договорів. Найпоширенішими були купівля-продаж, міна, найм робочої сили, оренда та ін. Зобов'язання виникали також з деліктів, що визначалися як недозволені дії. Відповідальність несла особа, яка була винною у завданні збитку. За Цивільним уложенням речі поділялися на земельну власність і рухомі речі (усі інші види власності, крім землі). До речових прав належали право власності, володіння, користування чужим майном (сервітут, узуфрукт, право забудови), право на отримання прибутку з чужої речі (застава рухомих речей, іпотека нерухомості та ін.), право на отримання певної речі.

У кодексі немає чіткого визначення права власності. Воно надавало власнику майна свободу, тобто можливість відповідно до закону чинити з річчю будь-які дії на власний розсуд, виключно з діями на неї інших осіб. Значну вагу приділено земельній власності, володіння якою надавало власнику земельної ділянки владу не лише на поверхні землі, але і на надра та повітря, що до неї прилягають. Право приватної власності не поширювалося на корисні копалини, що перебували у державній власності. В Уложенні детально прописані норми щодо інституту володіння. Володіння річчю визначалося як «дійсне панування над нею». Суб'єктами володіння могли бути окремі категорії недієздатних осіб (діти) та особи, які володіють річчю за договором (орендарі, охоронці). Виходячи з останнього, автори Уложення передбачили дві категорії володіння – «безпосереднє» і «опосередковане», які отримали самостійний юридичний захист.

Четверта книга містила норми *сімейного права*. Головним нововведенням стало запровадження обов'язкового цивільного шлюбу, що став обов'язковим та реєструвався представником державних органів влади. Церковний шлюб не відмінявся, але він не мав юридичної сили. Закріплювалися моногамність шлюбу і неможливість укласти інший шлюб, не припинивши попереднього. Шлюбний вік установлювався відповідно до вимог громадянської дієздатності: 21 рік для

чоловіка і 16 – для жінки. Малося на увазі, що батько дає згоду на шлюб для своїх законних дітей (фактично тільки для жінок, оскільки чоловіки в 21 рік досягали повної дієздатності). Отже, вияв батьківської волі був значно послаблений порівняно з тим, як це питання регулювалося у Франції.

Стосунки подружжя у шлюбі регулювалося традиційно, із закріпленням домінуючої волі чоловіка. Подружжя мали разом жити, зберігати вірність, підтримувати спільне господарство. Чоловік повинен був надавати дружині відповідне її становищу утримання. Домінуюча роль чоловіка і надалі виражалася в тому, що він мав право на власний розсуд вирішувати всі питання спільного проживання, обирати місце проживання. Але таке панівне становище чоловіка не було абсолютним. Дружина могла не підкорятися його рішенням, якщо вона вважала це зловживанням стосовно її прав. Уложення визнавало режим спільності майна подружжя. Інші стосунки подружжя з приводу майна допускалися, але для цього потрібно було укладати спеціальний шлюбний контракт. Протягом шлюбу чоловік керував усім майном родини, включаючи майно, «внесене» дружиною. Але керувати майном дружини чоловік мав «правильно», а для того, щоб розпоряджатися ним, – питати її згоди. У цілковитому веденні дружини були її особисті речі, включаючи коштовності, а також одержані у подарунок, придбані своєю працею або самостійним веденням підприємства.

В особливу галузь цивільних правовідносин поступово виділилося *трудове право* та соціальне законодавство, яке веде свої витoki у німецькому праві ще задовго до прийняття Цивільного уложення. Початок прийняття законодавчих норм щодо врегулювання трудових відносин між робітниками і роботодавцями припав на 1870-ті роки. У них знайшли відображення проблеми встановлення фіксованого робочого часу та умов оплати праці (тарифні угоди).

У 1870 р. прийнято **Кримінальне уложення**, яке з утворенням імперії у 1871 р. поширено на всю державу. За структурою воно складалося з трьох частин: перші дві становили Загальну частину кодексу (зафіксовано принципи розмежування кримінальних правопорушень і призначення покарання, визначено стадії злочину, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини, передбачено інститут

співучасті, замаху); третя частина складала Особливу частину Уложення. Воно базувалося на ідеях класичної школи карного права, значний вплив на його структуру і зміст справив Карний кодекс Франції 1810 року. Усі правопорушення залежно від передбачених покарань були поділені на злочини, проступки і поліцейські порушення. Покарання були спрямовані в основному на залякування. Але смертна кара застосовувалася тільки у двох випадках: за зраду держави й імператора, за спробу насильницького змінення державного ладу, змінення порядку престолонаслідування (§ 80 і § 81) імперії і за сплановане умисне вбивство. У воєнний час перелік злочинів, за які передбачалася смертна кара, міг бути розширений.

3. Франція

Револьюційні події кінця XVIII – XIX століття обумовили *періодизацію* історії держави і права Франції. *Перший період* – Велика французька революція. З її початком всі науковці сходяться – 1789 рік. Підходи до визначення часу закінчення різні. Радянські загальна історія та історія держави і права кінець революції пов'язували із термідоріанським переворотом 1794 року, коли була повалена диктатура якобінців (детально – див. далі), ця традиція зберігається і у значній кількості підручників та наукових праць пострадянських країн (у тому числі України). Частина західних істориків права верхньою межею революції вважають 1795 рік, коли відбулося останнє повстання народних мас і вони тимчасово зійшли з арени суспільних подій у Франції, інші вважають завершенням революції 1799 рік, коли зникли навіть формальні ознаки революційної державності, починається епоха Консулату, який досить швидко (у 1804 р.) перетворюється на Першу імперію. Такого підходу дотримуємося і ми.

Другий період – 1799-1815 роки, він припадає на вказану Першу імперію: стабілізація суспільних досягнень Великої французької революції, їх правове закріплення, поширення ідей і принципів сучасного європейського права на Європейський континент і колонії континентальних держав шляхом військової

експансії переможних наполеонівських військ. Поразка Наполеонівської Франції призвела до спроби Реставрації.

Третій період охоплює 1815-1870 роки. Він поділяється на чотири підперіоди: Реставрації, Липневої монархії, Другої республіки, Другої імперії.

Четвертий період – період Третьої республіки (до початку Першої світової війни, оскільки після неї Третя республіка продовжила існування) – остання третина XIX – початок XX століття. На нього випадають і події 1871 року, які отримали назву в історіографії Паризької комуни.

Велика французька революція, держава і право

Суспільний лад, держава і право Франції напередодні революції та у ході революційних подій.

Новим свідченням піднесення революції став політико-правовий акт, який заслужено посів одне із найславетніших місць у історії держави і права всього світу: **«Декларація прав людини і громадянина»**. Авторами тексту зокрема стали Мірабо, Сієс, Лафает. Це був документ, який гідно продовжив демократичну й гуманістичну традицію, закладену «Декларацією незалежності США» і отримав всесвітнє визнання, був прийнятий Установчими зборами 26 серпня 1789 р. і складався з преамбули та 17 статей. В основі його лежали положення природно-правових теорій і Просвітництва. Це була фактично основа майбутньої Конституції, і надалі Декларація стала невід’ємною частиною французьких конституцій, у тому числі чинної. У ній проголошується, що незнання, забуття або зневажання прав людини є єдиною причиною суспільних лих і «псування уряду», а самі ці права є природними, невідчужуваними, невіддільними і священними. Ст.1 вказувала, що всі люди народжуються вільними і рівними у правах, у наступній вказувалося: «Метою всякого політичного союзу є збереження природних і невід’ємних прав людини. Права ці суть: свобода, власність, безпека і опір гнобленню», ст.3 визнавала принцип народного суверенітету («Джерело всієї верховної влади завжди є в нації»).

Формулювався також принцип законності: «...4. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому; таким чином здійснення кожною людиною її

природних прав не має інших меж, крім тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом. 5. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, чого закон не приписує. 6. Закон є виразом загальної волі. Всі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів...». Декларація проголошувала рівність доступу до всіх державних і громадських посад, закріплювала принцип спів розмірності злочину покаранню. Своєрідним відображенням у континентальному праві здобутків англійського і американського конституціоналізму стала норма: «Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або арештований інакше, як у випадках, визначених законом і за приписаними ним формами». Таким чином, феодалська сваволя і розсуд у правозастосуванні залишалися у минулому. Підкреслювалася неприпустимість примушення до виконання свавільних наказів. Закон не має зворотної сили. У статтях 13 – 14 визначалися підстави справедливого і пропорційного до доходів оподаткування. Вказувалося, що адміністрація підлягає публічному звітуванню перед суспільством. Знаменитою стала і норма статті 16: «Кожне суспільство, в якому не забезпечена гарантія прав і не встановлено розподілу влади, не має конституції». Таким же глибоким конституційним змістом наповнена і попередня ст.12: «Для гарантії прав людини і громадянина потрібна публічна сила; таким чином ця сила встановлена для загальної користі, а не для приватної вигоди тих, кому вона доручена». Заклучна стаття кореспондується із другою, відзначаючи, що ніхто не може бути позбавлений, якщо цього не вимагає громадська необхідність, «законно засвідчена, і при умові справедливого і попереднього відшкодування».

Автори документа розділяють права людини і громадянина, що стало видатним досягненням світової політико-правової думки. Обґрунтування сили, обов'язковості й значення закону є гарантією забезпечення й одних, й інших прав. До прав громадянина відносилися, крім презумпції невинуватості («...кожна людина приймається за невинну до того часу, поки її не оголосять винною...»

внаслідок законного вироку суду). Серед громадянських (політичних) свобод відзначається свобода думки (з конкретизацією щодо релігійної, а отже і свобода совісті).

Декларація стала видатним пам'ятником конституційно-правової думки, вона проголошувала народження нової, демократичної й правової Франції на місці кризової внаслідок феодальних пережитків держави. Країна ставала конституційною монархією. Вища влада належала Національним установчим зборам юридично, а політично – крупній буржуазії та ліберальному дворянству.

Перша у Європі писана конституція великої держави – ***Конституція королівства Франції*** була ухвалена Національними зборами 3 вересня 1791 р. Вона складалася з преамбули (куди повністю увійшла «Декларація прав людини і громадянина») та нумерованих і не нумерованих статей, об'єднаних сім розділів: «Основні положення, забезпечені Конституцією»; «Про поділ королівства і про стан громадянства»; «Про державні влади» (найбільший, єдиний мав поділ на глави, всього п'ять, поділених на відділи); «Про збройні сили держави», «Про державні податки», «Про відношення французької нації до іноземних націй» (найменший) та «Про перегляд конституційних установлень».

У преамбулі закріплювалися здійснені зміни, зокрема щодо скасування феодальних привілеїв та станів та встановлення у Франції представницького демократичного конституційного ладу. Окрім викладених у «Декларації прав людини і громадянина» закріплювалися такі громадянські права і свободи: право на рівне покарання за рівне правопорушення незалежно від особистих властивостей винного; право обирати служителів культу і узаконення цивільного шлюбу; свободу пересування, усного і письмового слова, зібрань (за винятком робітників і ремісників та зборів, які порушують поліцейські закони); свободу звернення з петиціями. Встановлювалася конституційна заборона видавати закони, які порушують чи чинять перепони конституційним правам і свободам людини.

Формою правління визначалася конституційна монархія. Суверенітет «нації» визнавався єдиним, неподільним, невідчужуваним і невід'ємним (так

складалося класичне визначення суверенітету). Король ставав найвищим посадовцем, очільником виконавчої влади, приносив присягу і діяв відповідно до норми, що «...у Франції немає вищої влади, яка стоїть над законом». Чітко дотримувався принцип поділу влад. Законодавча влада мала належати Законодавчим зборам (парламенту), до складу яких не могли обиратися депутати Національних установчих зборів (щоби вони не приймали Конституцію й закони відповідно до власних корисливих інтересів). За взірцем Англії вводився інститут контрасигнатури: документ, підписаний королем, набував чинності лише за наявності підпису прем'єр-міністра.

Принцип рівності, так яскраво закріплений у Декларації, Конституція дещо обмежувала, надаючи виборчі права обмежено із низкою цензів: статевий (лише чоловіки), осілості, віковий (25 років і більше), господарський (тобто самостійності, прислуга не мала виборчих прав). Складалася ступенева виборча система (подібна до американської): один виборщик обирався від 100 активних громадян.

Право Франції XIX – початку XX ст. Велика французька революція відіграла визначальну роль у формуванні національної правової системи, яка стала основною у романській групі романо-германської правової сім'ї. Склалися нові реалії, які вимагали правового закріплення, упорядкування правового матеріалу та його систематизації. Ліквідація феодальних пережитків, станових перегородок створили нові відносини власності – головне завоювання революції. Побудова держави і завдання її ефективного функціонування вимагали регулювання діяльності адміністрації. Позастанове суспільство вимагало і нового врегулювання відносин, пов'язаних із злочином і покаранням. Існувала також нагальна потреба упорядкування і систематизації процесуального законодавства. На початку XIX століття Франція стала першою у світі країною, де розпочалася системна і всеохоплююча кодифікація права. Непересічну роль у цих процесах відіграв суб'єктивний чинник – особистість Наполеона, який їх ініціював, очолив і довів справу до кінця – вступу новостворених кодексів у законну силу.

Цивільне та торгове право. Французька кодифікація – унікальне явище. ***Цивільного кодексу Франції***, введеного в дію 21 березня 1804 р. і чинного (зі змінами) понині.

Наполеон залучив до підготовки кодексу кращих правознавців. У основу було покладено рецепційоване і адаптоване до сучасних умов римське приватне право; революційне законодавство Франції (понад 14000 законів та інших нормативно-правових актів), збірки звичаєвого права (кутюмів) усіх регіонів Франції.

Кодекс налічував 2281 статтю, об'єднану у три книги. Перший розділ – титул (6 статей), де закладено основи вступу французького цивільного законодавства в силу, дію його у часі й просторі. Важливим принципом римського права, втіленим у Цивільному кодексі Франції, було розв'язання справ за аналогією, завдання вирішення прогалин у цивільному праві (ст.4). Відмова судді прийняти до розгляду цивільну справу під приводом відсутності у позитивному законі регулювання відносин, пов'язаних із її предметом (або неясності норми) не допускалася. У цьому випадку суддя притягався до відповідальності у судовому порядку.

Перша книга має назву «Про осіб» складалася з 11 титулів: «Про користування цивільними правами і позбавлення цих прав»; «Про акти громадянського стану»; «Про місце мешкання»; «Про безвісну відсутність»; «Про шлюб», «Про розірвання шлюбу»; «Про батьківство і походження дітей»; «Про всиновлення і офіційну опіку»; «Про батьківську владу»; «Про неповнолітніх, опіку й емансипацію»; «Про повнолітні, позбавленні дієздатності і про Судову Раду».

Цивільні права набуваються з французьким громадянством незалежно від соціального становища. Це було дійсно величне завоювання антифеодальної революції. Позбавити їх можна або разом із громадянством, або в судовому порядку, наводився перелік відповідних правових підстав. Дитина, народжена від француза в іноземній державі визнавалася французом. Визначався правовий статус іноземців. Регулювання актів громадянського стану було систематизовано

уперше. Місце мешкання жінки визначалося місцем мешкання її чоловіка. Особливо новаторськими були норми, які регулювали шлюб. Цей титул складався з 8 глав і визначав стан і становище осіб, які беруть шлюб, формальні умови шлюбу, перепони укладенню шлюбу, клопотання при визнанні шлюбу недійсним, обов'язки, які витікають із шлюбу, взаємні права і обов'язки подружжя, припинення шлюбу, повторні шлюби. Батьки зберігали владу над хлопцями до 25 років, над дівчатами до 21 року. Відповідно, до настання цього віку вони не могли вступати до шлюбу без згоди батьків. Закріплювалося домінуюче становище чоловіка. Дружина не лише мала коритися чоловікові, але й не могла без його згоди вчинити цивільний позов, навіть якщо займалася торгівлею. У випадку відмови чоловіка такий дозвіл міг надати суддя. Однак, жінка могла заповідати майно без дозволу чоловіка, а також вступити до нового шлюбу через 10 місяців після припинення попереднього (для встановлення батьківства, яке тягне за собою правосуб'єктність дітей, які могли народитися після розірвання шлюбу).

Розірвання шлюбу також мало гендерні нерівності: якщо для чоловіка було достатньо зради дружини, то для дружини ця зрада повинна супроводжуватися співжиттям чоловіка з іншою жінкою у родинному будинку. Важко було боротися і з устоями, пов'язаними із незаконнонародженими дітьми, які склалися у становому суспільстві. Стаття 319 на відміну від попередньої практики фіксувати народження у церковній метриці визначала закріплення цього факту свідоцтвом про народження, яке є актом громадянського стану. Ст.331 визначала процедуру узаконення незаконнонароджених дітей. Дві особи не могли усиновляти одну й ту саму дитину, якщо вони не перебували в шлюбі. Особлива увага приділялася батьківській владі, яку здійснював лише батько. Повага дітей до батьків була обов'язковою незалежно від віку перших. Віком повноліття (за винятком шлюбу) визнавався 21 рік, встановлювалася процедура *емансипації* (надання цивільних прав до досягнення повноліття). З цього ж віку особа могла самостійно укладати будь-які правочини. Повнолітній міг бути позбавлений прав у випадку часто повторюваного стану: слабоумства, деменції (безумство, божевілля), несамовитості.

Друга книга мала назву «Про майно та про різні різновиди власності» і була найменшою за обсягом (чотири титули): «Про відмінності у майні»; «Про власність»; «Про узуфрукт»; «Про користування і проживання»; «Про сервітути або земельні повинності». Ст.516 поділяла майно на рухоме і нерухоме, далі уточнювалася належність майна до того чи іншого виду. Ст.544 визначала, що таке власність: право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, якщо воно законодавчо не заборонене. Єдиною підставою примусового відчуження власності визнавалася громадська користь – із обов’язковим попереднім матеріальним компенсуванням державою власнику. Узуфрукт означав право володіння речами, які перебувають у власності іншої особи, у тій же мірі, що власник, але зі збереженням сутності речей. Сервітути (спільне володіння речами, наприклад, вихід до берега річки, ліс, луки тощо) регламентувалися доволі детально (78 статей). Їх підставами могли бути: природне розташування на місцевості; визначені законом зобов’язання; згода власників.

Найбільшою за обсягом була книга третя «Різні способи, якими набувається право власності». Вона складалася із 20 титулів: «Про спадкування»; «Про дарування між живими і заповіт»; «Про договори і договірні зобов’язання»; «Про зобов’язання, які виникають без угоди»; «Про шлюбний договір і взаємні права подружжя»; «Про продаж»; «Про міну»; «Про договір найму»; «Про договір товариства»; «Про позику»; «Про зберігання і секвестр»; «Про алеаторні договори»; «Про доручення»; «Про правочини»; «Про примушення кого-небудь до цивільного правовідношення»; «Про заставу»; «Про привілеї й іпотеки»; «Про примусову експропріацію і черговість кредиторів»; «Про позовну давність».

Спадкування регламентувалося детально у 6 главах. Ст.711 вказувала, що право власності на майно набувається і передається у спадок, за даруванням між живими, за заповітом чи за зобов’язаннями. Не можуть отримувати у спадок: не зачаті діти, нежиттєздатна дитина, особа, яка піддана громадянській смерті. При спадкуванні закон не бере до уваги природу чи походження майна. За певних умов право спадкування уперше отримували позашлюбні діти. Визначалися коло

спадкоємців і порядок вступу у спадщину. Титул, присвячений даруванню і заповіту був одним із найбільших за обсягом. Умовою цих правочинів був здоровий розум дарувальника чи спадкодавця. Права неповнолітніх і заміжніх жінок у цьому сенсі були обмежені.

Положення титулу III книги III найбільше піддавалися запозиченням і наслідуванню. Договір визначався як угода, згідно з якою одна чи кілька осіб зобов'язуються відносно одного чи кількох інших дати, зробити або не робити щонебудь (ст.1101). Стаття 1108 визначала умови чинності договору: волевиявлення сторони, яка зобов'язується; здатність до укладення; предмет, який складає зміст зобов'язання; законна підстава зобов'язання. Відповідно, правовими підставами недійсності правочину вказувалися: насильство, омана або обман. Особи, нездатні до укладення договорів: неповнолітні; позбавлені чи обмежені у правах; жінки у шлюбі (у випадках передбачених законом). Глава IV регламентувала умовні зобов'язання; наступна – припиненню зобов'язань. Вони погашаються: платежем, новацією, прощенням боргу, заліком, злиттям, утратою речі, недійсністю зобов'язання чи розірванням договору судом, дією скасовувальної умови, позовною давністю. Вводилося поняття квазі-договору – зобов'язання, яке виникає без угоди (винятково добровільні, можливо односторонні зобов'язання особи щодо третьої особи). Ст.1382 визначала: будь-яка дія людини, яка чинить шкоду іншій людині, зобов'язує винного до відшкодування шкоди.

Окремо регламентувався шлюбний договір, який укладався довільно у межах, залишених законом, і визначав передусім майнові питання. Спільність майна подружжя виникала з реєстрацією шлюбу, але у договорі міг визначатися інший час. Якщо подружжя визначало у шлюбному договорі роздільність майна, дружина залишала за собою управління і користування належним їй майном. 41 стаття була присвячена правовому режиму посагу.

Потребами ринкової економіки визначався зміст титулу про продаж. Вона визначалася як угода, згідно з якою один зобов'язується передати іншому річ, а той – оплатити її. Продано і куплено може бути все, що не заборонене законом. Продавець зобов'язувався: видати річ і ручатися за неї. Визначалися також

підстави і порядок переуступки третій особі тощо. Правила про договір продажу поширювалися і на договір міни. Визначався найм речей і роботи. Договір може укладатися в усній і письмовій формі, наймається як нерухоме, так і рухоме майно. Передбачалося й існування двох видів універсальних або загальних товариств: товариство наявного майна і товариство спільних прибутків. Вказувався порядок створення, підстави і порядок припинення товариств, у тому числі торгових.

Важливим для розвитку ринкової економіки, підприємництва стало регламентування позик, визначення їх видів (безоплатна позика, або коммодат; споживча або проста позика). Допускалося визначення у договорі позики інтересу позичальника (відсотків). Договір зберігання передбачався лише для рухомого майна. Предметом секвестру (передача майна, яке зазнає поділу третій особі для забезпечення інтересів особи, яка виграла судовий спор) є як рухоме, так і нерухоме майно, а сам він міг здійснюватися у договірному чи судовому порядку. До алеаторних договорів Кодекс Наполеона відносив страхування, морська позика, ігри та парі, договір про пожиттєву ренту. Важливе значення для розвитку господарського і фінансового обороту мали титули, присвячені дорученню і поручництву. Угода визначалася як договір, а отже мала укладатися у письмовій формі. Угоди не могли оспорювати ся у випадку омани в праві або збитковості, але угода може бути анульована, якщо має місце омана щодо особи (сторони) або предмету угоди. За ст.2071 заставою є договір, за яким боржник передає річ кредиторю для забезпечення боргу. Застава рухомого майна це заклад, нерухомого

Серед найбільш важливих розділів Кодексу особливе значення має титул, присвячений привілеям та іпотекам. У його обговоренні особливо активну участь брав Наполеон. Згідно зі ст.2092 особа, яка має особисті зобов'язання, повинна їх виконати за рахунок усього свого рухомого і нерухомого майна, у тому числі майбутнього. Привілеї та іпотеки, які мали законні підстави, піддавалися визначеній Кодексом черговості вимоги. Привілей (на відміну від феодално-станового розуміння) – це право, яке надає переважне право вимоги кредиторів перед іншими кредиторами, також іпотечними. Іпотека – це речове право на

нерухоме майно, призначене для виконання зобов'язання. Це право є неподільним. Іпотека має три види: законна, судова і договірна.

Особливе значення має титул XIX, який передбачав право кредиторів на задоволення вимог за рахунок примусового продажу майна боржника. Він визначав порядок і розподіл грошових сум між кредиторами. Згідно зі ст.2204 кредитор вправі вимагати примусового вилучення: нерухомого майна і його належностей, визнаних нерухомістю, належних на праві власності боржнику; майна в натурі, належного боржнику за узуфруктом. Ст.2218 відсилала до цивільного процесуального законодавства щодо порядку і способів розподілу коштів за нерухоме майно.

Завершував Кодекс титул «Давність», який складався з п'яти глав. Давність є засіб набуття чи звільнення (прав і обов'язків чи від прав і від обов'язків) протягом певного проміжку часу і відповідно до умов, визначених законом. Неможливо відмовитися від строку давності. Для того, щоб набувати за давністю, необхідно володіти річчю тривалий час і безперервно, без порушень і відкрито. Давність може припинитися або природнім шляхом, або у цивільно-правовому порядку. Давність не поширюється на неповнолітніх і недієздатних осіб, а також подружжя, строк давності обчислюється днями, а не годинами. Розділ V встановлювало загальні й приватні строки давності залежно від характеру правовідносин, їх суб'єктного складу і враховуваних законодавцем різних юридично значущих дій.

Цивільний кодекс Франції виявився, безумовно, результатом найбільш вдалої в історії юриспруденції кодифікації цивільного права. Про феноменальний вплив Кодексу свідчить те, що його норми й інститути зазнали широкої рецепції в усьому світі. Протягом 200 років існування Цивільного кодексу понад 70 країн або майже повністю скопіювали його, або взяли за основу більшість з його ключових положень. Наполеон добре усвідомлював значення здійсненої за його ініціативи кодифікаційної роботи: «Моя правдива слава полягає не в тому, що я виграв сорок битв; затьмарить у пам'яті нащадків інші перемоги... Але що не забудеться і буде жити вічно, так це мій Цивільний кодекс».

Буржуазний лад, ринкова економіка, підприємництво у післяреволюційній Франції забезпечувалися також нормами *Торгового кодексу Франції* (більш точна назва – Комерційний кодекс), який був прийнятий у 1807 р. і вступив у силу 1 січня року наступного. Він слугував доповненням до Цивільного кодексу, складався з чотирьох книг: «Про торгівлю взагалі»; «Про морську торгівлю»; «Про неспроможність і банкрутства»; «Про торгову юрисдикцію». Дві останні відносилися до так званого формального права – визначали порядок дій у конкретних ситуаціях. До Кодексу входили як матеріальні, так і процесуальні норми.

Джерелами Торгового кодексу стали торговельні звичаї та відповідні ордонанси часів абсолютизму. В його основі лежали принципи свободи і рівноправності. При тому, що інститут юридичної особи не був створений, на практиці ця обставина частково компенсувалася визнанням учасником комерційних правовідносин колективних суб'єктів трьох типів: товариство під спільною назвою; командитне і анонімне (фактично акціонерне). Норми, які були вміщені до Цивільного кодексу, у Торговому не дублювалися (порядок укладення і виконання угод, купівлі – продажу тощо). Разом з тим, були вміщені правила про маклерів, біржових агентів, купецькі книги, комісіонерів, гарантії інтересів банків і бірж. Відзначалося, що у випадку прогалин, відсутності врегульованих відносин рішення мали прийматися на підставі торгових звичаїв. А у випадку, коли таких звичаїв немає, джерелом ставало цивільне законодавство. На початку XIX століття Торговий кодекс Франції отримав поширення у низці європейських країн, на яких мала вплив імперія Наполеона.

Кримінальний кодекс Франції був прийнятий 25 вересня 1791 р. Він передбачав кримінальне покарання лише за найбільш тяжкі злочини. Інші віддавалися до сфери відання виправної поліції та місцевих органів влади. У тому ж 1791 р. були прийняті Кодекс сільських комун, Кодекс муніципальних і виправних покарань. Кримінальний кодекс складався з двох частин. Перша – про судові вироки, друга – про злочини і покарання. Злочини також поділялися на дві групи: 1) проти публічних інтересів; 2) проти приватних осіб. Загальними рисами

Кодексу стали принципи законності, формальної рівності усіх перед законом, відповідності покарання тяжкості злочину. Йому також були притаманні спрямованість на точність і виправність кримінальних покарань.

При оголошеному гуманізмі Кодексу, він відзначався жорстокістю покарань (як й інші норми кримінального права молодії буржуазії, що тільки-но перемогла), передусім спрямованих на захист права власності. Смертна кара передбачалася у 48 випадках (до революції 115) і виконувалася винятково гільйотинуванням. Передбачалося 8 видів покарань: страта, тримання в кайданах, тримання у гамівному будинку, обмеження свободи, ув'язнення, депортація з країни, зменшення прав, накладення ошейника (два останніх вважалися ганебними і мали виконуватися біля ганебного стовпа). Смертна кара виносилася за більшість умисних вбивств.

Зникли склади уявних злочинів (єресь, святотатство, магія), пов'язані з кримінально-правовим захистом відкупників. Додалися нові: злочини проти зовнішньої безпеки; злочини проти внутрішньої безпеки; злочини проти конституції; злочини проти закону й авторитету влади; посадові злочини. Залежно від виду злочину і його тяжкості кримінальна відповідальність наставала або у 16, або у 20 років. Кваліфікація злочинів здійснювалася під впливом значних пережитків феодального і канонічного права: злий умисел нерідко важив більше, ніж об'єктивна суспільна шкода вчиненого. Так, при покаранні за крадіжку цінність вкраденого жодним чином на його тяжкість не впливала. Уперше започатковувався своєрідний інститут реабілітації засуджених. Вони могли відновити свої права через 10 років після завершення строку покарання за умови дворічної осілості при підтвердженні благонадійної поведінки сертифікатом муніципалітету. В умовах якобінської диктатури Кримінальний кодекс 1791 року швидко втратив актуальність і значення. Приватними законами і декретами вводилися нові склади злочинів, переважно політичних, і всі вони каралися смертю.

Після термідоріанського перевороту в 1795 р. був прийнятий Кодекс законів про злочини і покарання. Це було реакцією на потребу пом'якшити карально-

виправну політику після яacobінського терору. У ньому повторювалися положення Кодексу 1791 року, але значно більша увага була приділена судовому процесу в кримінальних справах. Цей Кодекс також мав феодальні пережитки, порівняно невисокий рівень юридичної техніки, а це ускладнювало практичне застосування.

Майже паралельно з роботою над Цивільним кодексом, Наполеон (з 1801 р.) створив комісію з обізнаних осіб, кращих юристів, адвокатів для розробки проєкту нового Кримінального кодексу. Її фактичним головою став адвокат і письменник Гі Тарже (1733 – 1806). Звичайно, за трудомісткістю ця робота була значно менш об'ємною, ніж підготовка Цивільного кодексу. Проєкт був готовий вже у 1804 р. Однак, один з кращих юристів країни консул Жан Жак Камбасерес (1753 – 1824) виступив проти збереження у ньому суду присяжних, вважаючи що цей інститут дискредитованим у роки яacobінського терору роботою в революційних трибуналах. Обговорення проєкту призупинилося до 1808 р., коли під проводом імператора була вирішено підготувати два окремих кодекси: кримінальний і кримінально-процесуальний. Робота над останнім просувалася швидко, і вже того ж року він був прийнятий, що стало важливим чинником становлення галузі кримінального процесу в подальшому в багатьох країнах Європи і світу.

20 лютого 1810 р. **Кримінальний кодекс Франції** був схвалений і вступив у дію з 1 січня 1811 року. Він також отримав назву Кримінального кодексу Наполеона. Його обсяг складали 484 статті, об'єднані у чотири книги: «Про покарання кримінальні й виправні та їх наслідки»; «Про осіб караних, звільнених від відповідальності та відповідальних за злочини і проступки»; «Про злочини, проступки і їх покарання»; «Про поліцейські порушення і їх покарання». У основі змісту лежали положення, викладені ще Тарже принципові положення. Перше: кінцева мета закону не в стражданнях винного, а попередженні злочинів. Наступне: гуманність вимагає помірності й по можливості м'якості покарання. Далі. Законодавець керується філософськими висновками, але має справу з реальними фактами, які він змінити не може. І четверте: коли видаються закони для суспільства, слід мати на увазі суспільство, яке воно є, а не яким може бути. Думається, ці думки французького правника зберігають актуальність і сьогодні.

Кодекс 1810 року «задав стандарт» подібних кодифікаційних актів; він фактично (таких назв і визначень у його тексті немає) поділявся на загальну (принципи розрізнення діянь і осіб, які підлягають покарання за законом, це положення перших двох книг) і особливу (3 і 4 книги, норми для оцінки караних кримінальним законом діянь) частини. Кодексом була започаткована традиція розрізняти злочини за ступенем тяжкості покарання. Вони відповідали трьом видам покарань: поліцейські (штраф, нетривале ув'язнення тощо); виправні (якщо є надія на виправлення злочинця – ув'язнення у виправному будинку на строк, тимчасове припинення певних прав, штраф); болісні та ганебні (особливо небезпечний злочинець – страта, безстрокові каторжні роботи, депортація, строкові каторжні роботи, гамівний будинок). Поруч з буржуазним за сутністю додатковим покаранням у вигляді конфіскації майна залишався такий пережиток жорстокості феодальних часів як таврування.

У основі доктрини Кодексу лежало уявлення про злочин, як про прояв шкідливого для суспільства спрямування волі людини. Як наслідок, будь-яка співучасть у злочині каралася так само, як і виконання, але співучасники не каралися смертю. Суб'єктом злочину визнавалася будь-яка особа. Для злочинців молодших 16 років передбачалися більш м'які покарання, або ж половинне покарання від належного тим, хто мав 16 років. Мали місце обмеження покарань і для осіб старших за 70 років. У цілому, що стосується умовно загальної частини Кодексу, він був значно більш прогресивним порівняно з іншими тогочасними кримінальними законами в інших країнах.

Кодекс передбачав невинувато широке коло складів злочинів, які каралися смертю (їх нараховувалося 30, серед найбільш тяжких – батьковбивство, до якого прирівнювався замах на життя імператора). Відновлювалася скасована в республіканський період довічна каторга, страта з попереднім відсіченням руки, депортація в колонії й громадянська смерть. Зросла кількість складів злочинів, спрямованих проти власності. Авторитарний режим створював собі можливості для широкого розсуду в політичних справах. Так, у розділі про державні злочини додалися слабо формалізовані склади: заклики у публічних промовах чи

посягання на зміну форми правління. Але винятково прогресивним у Кодексі було те, що він уперше виключав із кримінально-правової практики тілесні покарання.

Регресивною, фактично феодальною за сутністю (середньовічною) була відмова від пом'якшуючих обставин, і взагалі помітне нехтування суб'єктивною стороною складу злочину. Загальні положення Кодексу передбачали можливість повного звільнення від кримінальної відповідальності у випадку необхідної оборони, щоправда, на відміну від Кодексу часів революції, визначення цього поняття не було. У випадку злочинів проти особистості підставою для звільнення від покарань був стан неосудності у момент вчинення злочину, дія нездоланної сили, протидія не правовим діям жертви. Знову-таки Кодекс уперше на принципово нових підставах систематизувалися всі карані діяння, забезпечив відповідність просвітницьким засадам кримінально-правової науки (розумне і помірковане законодавство на принципах природного права).

Щодо умовно особливої частини можна відзначити наступне. Злочини і проступки проти публічних справ були найбільш важливими. До них входили злочини проти зовнішньої безпеки – заколоти, посягання на життя і здоров'я імператора чи членів імператорської фамілії, змови, замаху на розв'язування громадянської війни (санкція у вигляді смертної кари або тяжких покарань); злочини проти конституції – посягання на виборчі права громадян, посадові злочини (каралися у більшості випадків ганебними покараннями); злочини і проступки проти публічного миру – фальшивомонетництво, підробка цінних і приватних паперів, хабарництво, зловживання владою тощо; створення злочинних спільнот (як правило, так само суворі покарання, не дозволялося самодіяльне утворення товариств більше 20 осіб без спеціального дозволу уряду). Другу групу складали злочини проти приватних осіб (проти осіб і власності). До перших відносились: вбивство, поранення, членушкодження, наклеп, образа; окремо виділялися посягання на моральність (згвалтування, перелюбство, порушенні сімейних устоїв). Цікаво, що чоловік за утримання коханки в подружньому будинку карався штрафом, дружина за будь-яку зраду – тюремним ув'язненням. Більш детально були виписані злочини і проступки проти власності,

що свідчить про буржуазний характер цього Кримінального кодексу, захисту ним інтересів підприємницького класу, ринкових відносин. При крадіжці, як і раніше, вартість украденого не впливала на караність. До видів кримінально-правового захисту економічних відносин уперше було віднесено: розкриття комерційних і промислових секретів, контрафакція (незаконне присвоєння) чужих промислових або літературних творів. Заборонялися також страйки різного роду і різної мети.

До порушення поліцейських правил були віднесені різноманітні правопорушення, які переважно відповідали критерію незначності: розведення вогню в неналежному місці, порушення правил дорожньої їзди, поштових правил, мір і ваг та ін.

Саме життя вимагало внесення змін до Кримінального кодексу Франції 1810 року. У 1832 р. було скасовано таврування і відсічення руки перед стратою батьковбивці. У 1854 р. – вкорінений у середньовіччі інститут громадянської смерті. У 1885 р. було запроваджене умовне звільнення, яке первинно застосовувалося до осіб, які відбули половину терміну покарання у в'язниці, але не стосувалося осіб, засуджених до довічної й строкової каторги, а також депортації. Як і Цивільний (хоча і в дещо меншій мірі), Кримінальний кодекс Наполеона виявився напрочуд стабільним. Час від часу до нього вносилися зміни з тим, щоби уникнути застарілих положень, але в цілому Кодекс був чинним аж до 1992 року.

Одночасно з Кримінальним кодексом 1 січня 1811 року набрав чинності й ***Кримінально-процесуальний кодекс Франції*** 1808 року. Спільне походження з Кримінальним кодексом забезпечило подібність їх за духом і підходами. Кримінально-процесуальний кодекс складався з книг: «Про судову поліцію і посадових осіб, які здійснюють її повноваження»; «Про правосуддя». Одними з головних досягнень цього акта стало те, що, по-перше, це був перший кримінально-процесуальний кодекс, а по друге, він втілював у конкретні норми принципи і положення «Декларації прав людини і громадянина». Щоправда, мали місце і пережитки феодального кримінального процесу. Зберігався дореволюційний інквізиційний процес. Низка науковців класифікують

закріплений Кодексом кримінальний процес як змішаний – змагально-розшуковий. Так, інквізиційне (формально-розшукове, письмове) досудове слідство змінювалося в суді вже змагальним процесом, який вже був сучасним і більш демократичним – гласним і усним. Разом з тим, відгомоном розшукового процесу і на цій стадії було право голови втручатися в судове слідство, впливати на нього, спрямовувати у потрібне русло. Слідство контролювалося спеціальними слідчими суддями. Слідство здійснювало таємно. Обвинувачення у суді підтримував прокурор.

Предмет дискусій, які змусили приймати Кримінальний процесуальний кодекс окремо від Кримінального – суд присяжних – був збережений, але вердикт приймався не одноголосним рішенням журі, а більшістю. Присяжні обиралися зі списку, складеного префектом, до якого входили повноправні громадяни, які досягли 30 років і належали до однієї з семи категорій: члени виборчих колегій; 300 найбільших платників податків департаменту; посадовці, призначені імператором; особи, які займаються наукою; нотаріуси; банкіри, міняли, купці, торговці; державні службовці із заробітком не менше 4000 франків. Ніхто не міг бути присяжним у справі, у якій він брав участь як посадовець судової поліції, свідок, експерт або сторона процесу.

Кодекс формував і струнку систему судових органів. Взагалі, трьом видам правопорушень, закріплених у Кримінальному кодексі, відповідали три види судових органів, вони ж складали систему інстанцій. Поліцейські правопорушення були підсудні мировому судді. Він розглядав дрібні кримінальні та цивільні справи. Згідно зі ст.9 мировий суддя і мер виконували функції поліцейського судді, а спільно з поліцейськими комісарами, жандармськими офіцерами, сільськими і лісовими вартівими. Більш значні справи розглядав трибунал першої інстанції, який мав колегіальний склад, але засідав без присяжних. Апеляційний суд переглядав рішення трибуналу по суті. Він був колегіальним з присяжними, і мав дві палати – з кримінальних і цивільних справ. Судову систему очолював касаційний суд, єдиний на всю державу.

Як і всім кодексам, створеним в часи Наполеона, Кримінально-процесуальному кодексу Франції випало стати взірцем для кримінального процесуального законодавства низки країн.